

УДК 657
JEL M41

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВИНИКНЕННЯ Й РОЗВИТКУ БУХГАЛТЕРСЬКОГО ОБЛІКУ

Кутер М.І.,

д.е.н., професор, завідувач кафедри бухгалтерського обліку й аудиту
Кубанського державного університету, Заслужений працівник вищої школи Російської Федерації,
підпунктувальник Міжнародної академії історії бухгалтерії

Гурская М.М.,

к.е.н., доцент кафедри
бухгалтерського обліку й аудиту
Кубанського державного університету

- ❖ Описано окремі напрямки досліджень у частині виникнення та розвитку бухгалтерського обліку, що вперше проводилися вченими Кубанського державного університету в архівах Італії; розкрито застосовувану авторами статті методу дослідження архівних середньовічних матеріалів, засновану на логіко-аналітичному моделюванні; розглянуто окремі суперечливі моменти варіантів перекладу трактату Пачолі різними мовами та напрямки уточнення перекладу російською мовою.
- ❖ Архівні дослідження облікових книг, трактат Луки Пачолі, методика дослідження, логіко-аналітичне моделювання.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА

Кутер М.И.,

д.э.н., профессор, заведующий кафедрой бухгалтерского учета и аудита Кубанского государственного университета, Заслуженный работник
высшей школы Российской Федерации, попечитель Международной академии истории бухгалтерии

Гурская М.М.,

к.э.н., доцент кафедры бухгалтерского учета и аудита Кубанского государственного университета

- ❖ Описаны отдельные направления исследований в части возникновения и развития бухгалтерского учета, впервые проводившихся учеными Кубанского государственного университета в архивах Италии; раскрыта применяемая авторами статьи методика исследования архивных средневековых материалов, основанная на логико-аналитическом моделировании; рассмотрены отдельные спорные моменты вариантов перевода трактата Пачоли на различные языки и направления уточнения перевода на русский язык.
- ❖ Архивные исследования учетных книг, трактат Луки Пачоли, методика исследования, логико-аналитическое моделирование.

MAIN APPROACHES TO THE HISTORY OF APPEARANCE AND DEVELOPMENT OF ACCOUNTING

Kuter M.I.,

The Head of the Chair of Accounting and Audit, Kuban State University, Krasnodar, Russia

Gurskaya M.M.,

Ph.D. in Economics, Assistant Professor of the Chair of Accounting and Audit, Kuban State University, Krasnodar, Russia

- ❖ Some of the areas of research in the origin and development of accounting is described which for the first time was conducted by scientists of the Kuban State University in the archives of Italy; the method of research of archival medieval materials is disclosed which is based on logically analytical modeling that is used by authors; some contentious issues of translation of Pacioli's Treatise into different languages and the directions of the Russian translation is examined.
- ❖ Archival research of record books, Treatise by Luca Pacioli, method of research, logically analytical modeling.

Постановка проблеми

Здавалося б, що нового можна запропонувати сьогодні в галузі методик дослідження історії виникнення й розвитку бухгалтерського обліку? На перший погляд, усе давно досліджено й відомо. У всякому разі так, як правило, вважають наші західні колеги. За останні сорок років інтерес до архівних документів з боку істориків бухгалтерії в Європі та США зійшов нанівець. На цей випадок заготовлене пояснення: «навіщо витрачати час і зусилля, якщо це давно зробили наші великі попередники, невже їх можна перевершити, читайте роботи авторів (далі наводиться довгий список з 12–20 імен), там усе є».

Із глибокою повагою ставлячись до наших великих попередників, зауважимо, що дослідження, виконані три чверті століття тому, по-перше, здебільшого не підтверджені фотографічним матеріалом. По-друге, обмежені судженнями по окремих облікових комплексах (звичайно, тут виділяються праці Федеріго Меліса, який особисто опрацював і підготував для наступних дослідників увесь багатотисячний архів Франческо Датіні). По-третє, багато авторів, які пишуть про архівні знахідки, найчастіше посилаються на дослідження інших авторів.

Що ж змусило вчених Кубанського державного університету протягом восьми років працювати

в архівах італійських міст Генуї, Прато і Флоренції, накопичуючи єдиний у світі електронний архів фотокопій бухгалтерських рахунків з ранніх середньовічних книг, що перевищує 35 тис. одиниць? Які отримано результати і які для цього застосовувалися методики? Відповіді на поставлені питання й має дати ця публікація.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Бум досліджень і публікацій, пов'язаних з історією виникнення подвійної бухгалтерії, припав на 1994-й – рік знаменного ювілею – 500-річчя виходу у світ трактату Луки Пачолі «Про рахунки й записи» [67], коли вчені всього світу продемонстрували свою відданість ідеям «батька бухгалтерії», свій талант і знання, що знайшли відображення у великій кількості публікацій на історичну середньовічну тематику.

Сьогодні, як правило, більшість досліджень істориків бухгалтерії обмежуються найближчими сторіччями. Щоправда, раз на два роки збираються фахівці із середньовічної історії бухгалтерії для проведення пачолінських читань. Найбільш представницький захід відбувся у 2011 році на батьківщині Пачолі в Італії. Учасників пачоліади приймали три міста, які тісно пов'язані з життям Пачолі: Сансеполькро, де народився й провів основну частину свого життя Пачолі, Перуджа – місто, в університеті якого кілька років викладав чернець-математик, і, звичайно, рідна й близька кожному тосканцеві Флоренція.

Під час кожної подібної зустрічі почуття радості охоплює учасників конференції, коли до зали заходять найавторитетніші дослідники історії: Базіл Ямі, Ернандез-Естів Естебан, Джузеппе Галассі, Октай Гувемлі та інші. Але облишмо жарти: Базілю Ямі сьогодні 95 років. Попри вік він активний, у Сансеполькро виступав із цікавою доповіддю, брав участь у всіх дискусіях і суперечках. А тут авторитетів не жаліють. З Ямі вели активну дискусію шотландець Алан Сангстер та італієць Жанфранко Кавационі – той самий професор з Перуджі, який разом із Джузеппе Калзоні відшукав у архіві Ватикану, переклав на сучасну італійську мову й опублікував у видавництві «Delta grafica» книгу Пачолі «Tractatus pathematicus ad discipulos perusinos» [40], яка була написана в Перуджі й передувала Сумі («Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et proportionalita») [67]. Справа в тому, що згадана професура трудиться в університеті Перуджі – у тому самому, де викладав математику Лука Пачолі. Не без гордості повідомляємо, що така книга була подарована нам авторами.

Користуючись нагодою, хотілося б познайомити читача з одним цікавим документом, можливість

зробити фотокопію якого була люб'язно надана святими отцями базиліки «Санта Крочі» у Флоренції, саме в дні згаданих заходів. На рис. 1 запропонований меморандум церкви про Пачолі. Нами він публікується вперше.

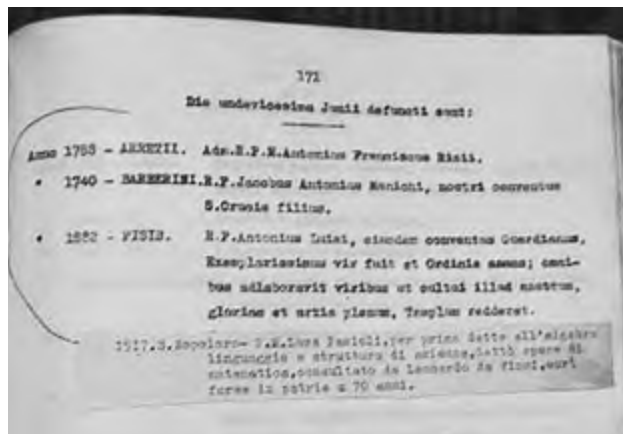

Рис. 1. Меморандум про Л. Пачолі. У цій книзі зберігаються відповідні записи, що мають стосунок до багатьох великих людей Тоскани, деякі з яких поховані в «Санта Крочі»

Переклад нижнього запису, який стосується Пачолі: «1517. Сансеполькро. – П.М. Лука Пачолі, насамперед, надав алгебрі мову та наукову структуру, автор робіт з математики, консулював Леонардо да Вінчі, помер, швидше за все, на батьківщині у віці 70 років». Тут з'ясовується певна неточність: або святі отці помилилися у віці великого математика, або на всіх пам'ятниках і документах неправильно зазначено рік народження – 1445-й.

Що стосується перших досліджень середньовічних бухгалтерських архівів, то слід нагадати, що вони пов'язані з іменами великого італійського вченого Фабіо Беста [37] та його учнів [34; 36; 48; 58; 59; 64]. Свій слід залишили також Карло Антінорі [35], Енріко Вігано [81], Аріго Кастеллані [39], Джефрі Алан Чі [52; 53], Ананіас Чарльз Літлтон [54; 55], Федеріго Меліс [60–62], Христовер Нобіс [65], Бендуіл Пенндорф [69], Едвард Перагалло [70], Флоренц Елдер де Рувер [71], Раймонд де Рувер [72; 73], Армандо Сапори [76; 77], Ернандес-Естів Естебан [45; 46], Базіл Ямі [82; 83], Томмазо Дзербі [84] тощо.

Цей список можуть поповнити наші сучасники Річард Макве [56], Алан Сангстер [74; 75], Грег Стонер [80], які, щоправда, писали про архіви, а не працювали в них.

Мета статті

Показати справжні причини, що спонукали вчених Кубанського державного університету розпочати архівні дослідження історії бухгалтерії в

Італії, уточнити результати цих досліджень, розкрити застосовувані методики.

Виклад основного матеріалу

У 2009 році після 113-річної перерви [24] нами заново виконано прямий російськомовний переклад трактату Луки Пачолі «Про рахунки і записи» [25]. Як стало відомо, останнім часом в Інтернеті з'явився лінгвістичний аналіз нашого перекладу. Ім'я автора нами навмисно не називається, щоб не створювати непотрібної для нього популярності, хоча він явно її прагне. Оскільки матеріали опубліковані не в офіційній пресі, що враховується в РІНЦ, а на вільному сайті, про існування якого не всім відомо, не вважаємо за доцільне заходити на нього та, відповідно, коментувати його інформацію. Однак, завдяки зусиллям пана Х, електронною поштою до нас надійшла його стаття «Короткий коментар до трактату «Про рахунки й записи» Луки Пачолі». Дочитавши статтю до фрази: «Автор вирішив досліджувати згаданий трактат Л. Пачолі оригінальною мовою його написання, тобто латиною», ми повністю втратили інтерес до неї, оскільки латиною облік вели тільки в Генуї (1340 р.) [21–23; 51], а філія компанії Джованні Фаролфі (Прованс, Франція, 1299–1300 рр.), в архівних матеріалах якого збереглася дебетова сторона сальдового балансу і сторінка з кредитовим підсумком балансу [3; 52; 53], компанія Франческо Датіні у французькому Авіньйоні (1363–1411 рр.) [12–14; 19], усі компанії Датіні в Пізі (1382–1400 рр.) [8–11; 17–18; 20] та в каталонській Барселоні (1393–1401 рр.) [15; 16; 41] відображали облікові записи і будували баланс рідною італійською мовою (діалектом місцевості, звідки родом були італійські купці).

Лука Пачолі, який писав свій трактат «не для колег-професорів та їх студентів», а «для купців та їх синів» [7], звичайно, використовував доступну їм мову – італійську, венеціанський жаргон, і орієнтувався на структуру венеціанського облікового запису. І тільки в главі 36 Пачолі з причин, щодо яких і досі триває дискусія, описав флорентійський (тосканський) запис.

Відразу обмовимося: нами визнається будь-яка критика, тим більше конструктивна, спрямована на поліпшення наших робіт. Ми потребуємо російськомовних опонентів, оскільки досліджень на нашому майданчику мало, точніше майже ніхто ними не займається.

Тут хочеться пригадати фрагмент із книги Дж. Джейсбіка «Lucas Pacioli's Treatise reproduced and translated with reproductions, notes and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin and Dafforne» [50]. Колишній голландець, що згодом обрав громадянство США, вільно володів німецькою

мовою. У бібліотеці університету Денвера, де викладав Джейсбік, він знайшов справжній екземпляр книги Пачолі та мав намір приготувати подарунок студентам, переклавши на англійську мову текст Ернеста Іегера. Однак після кількох прочитань праці німецького вченого відмовився від цієї ідеї, оскільки багато положень здобутку залишилися не зовсім зрозумілими.

Джейсбік писав: «Далі ми перейдемо до німецького перекладу книги Пачолі Іегером, який з'явився у 1876 р., і російського перекладу Вальденберга, надрукованого в Санкт-Петербурзі в 1893 р.

Спочатку книгу Пачолі сфотографували, а потім із цих світлин були зроблені пластини. Після цього для полегшення перекладу коректурні відбитки цих пластин було направлено в Італію, м. Борнео, та передруковано на друкарській машинці на папір. Машинописне розшифрування пластин було перекладено англійською мовою, а потім цю роботу порівняли з уже існуючим перекладом професора Іегера.

Усі невідповідності ретельно перевірялися, і на основі оригінальної книги робилися всі можливі виправлення. Такий метод виявив очевидні недоліки в німецькому перекладі, а також продемонстрував нашу власну нездатність розуміти й правильно перекладати деякі старі терміни та назви слів, які сьогодні забуті навіть у самій Італії. Враховуючи цей факт, ми визнаємо, що наш англійський переклад теж далекий від ідеалу. Будь-який учений, що володіє більш глибокими знаннями з цього предмету, ніж ми, може порівняти наш переклад з оригіналом і виправити так, як на його погляд буде правильніше» [50, с. 4].

З того часу минуло рівно 100 років. Дуже багато дослідників, починаючи з Піетро Кривелі (1924 р.) [41], заперечували різні положення англійського перекладу, виконаного, до речі, через 21 рік після російськомовного (Е. Вальденберг, 1893 р.) [24] і 38 років після першого перекладу на німецьку мову (Е. Іегер, 1876 р.), але ніхто ніколи не переступав поріг дозволеного – очевидно, давалася визнаки не лише істинно висока освіта, але й щось інше. А перші завжди приречені на критику.

Професор Джон Джейсбік абсолютно правий: з окремими положеннями його перекладу можна сперечатися, особливо сьогодні, коли до тебе хтось інший виконав досить велику роботу, не жаліючи себе і своїх коштів, оскільки подібні дослідження коштують дуже дорого та, як правило, рідко фінансуються державою або спонсоруються меценатами. Прикладом може бути життя найбільшого ентузіаста бухгалтерської науки О.О. Бауера, який видав за свій рахунок

чудову книгу «Мемуари до історії бухгалтерії та пам'ятки священної старовини» [1], тираж якої не був розкуплений. Бауер помер, так і не знайшовши коштів і джерел фінансування, щоб видати новий варіант перекладу трактату Пачолі, розпочатий півтора десятки років тому одночасно з Е.Г. Вальденбергом. Судячи з опублікованих перших чотирьох глав, його переклад перевершував переклад Вальденберга, і якби творіння О.О. Бауера було опубліковане повністю, можливо, сьогодні не виникла б потреба у новому перекладі.

Однак доля була несправедливою до Бауера, адже майже ніхто, за рідкісним винятком, не читав його чудовий і досить пізнавальний добуток, і сьогодні небагато викладачів бухгалтерії знають цього автора, навіть у Ризі, де він жив і помер [1]. Можливо, інакше суперечок з багатьох питань бухгалтерської історії могло бути набагато менше, оскільки О.О. Бауер одночасно з С.Ф. Івановим (переклад з німецької мови книги чеського вченого Кейля [5]) опублікував варіанти ранніх балансів «*summa summarium*» і «*bilancio del libro*».

Ми не вважаємо доцільним відповідати на публікації людей, не знайомих із загальноприйнятими етичними нормами, які справжній учений не повинен переступати. Зокрема, наш опонент, даючи оцінку здійсненого професором М.І. Кутером, пише: «...але головне, нам за бідних студентів «хочеться замовити слово». Адже переважна більшість із них готові «створювати собі кумира», а потім не бачать, що нерідко «король же голий».

Виникає тільки одне питання: де були наші критики всі 113 років (правда, їх вік десь у межах половини цього строку) з моменту перекладу Е.Г. Вальденберга, який їм дуже не подобається? І чому б їм сьогодні не зробити добру справу для свого народу та не перекласти Пачолі рідною мовою? Тим більше за останні 6–7 років у нас накопичилася багата бібліотека, у якій, серед іншого, понад десять варіантів перекладу трактату Пачолі на різні мови: італійську, німецьку, англійську (чотири варіанти), іспанську. Гарній справі, якщо вона спрямована на пошук істини, завжди потрібно сприяти, і ми готові поділитися нашим багатством з опонентами. Коли починалися дослідження, у нас не було перекладів, тим паче доступних на сайті в Інтернеті.

На жаль, на відміну від англомовних учених, у яких історія подвійної бухгалтерії користується більшою повагою, ані в ХХ, ані в ХХІ столітті ніхто не зважувався виконати переклад трактату на російську мову (й інші близькі нам мови).

Що ж послужило причиною, яка змусила нас взяти на себе таку відповідальність? Сьогодні кожен читач, включаючи нашого опонента, має можливість аналізувати за текстом сальдові (це спеціально акцентується) пробні баланси, а читачі наших публікацій за результатами архівних досліджень могли на власні очі побачити не тільки описи, але й фотокопії реальних балансів «*summa summarium*» і «*bilancio del libro*», а також перший *синтетичний* баланс (названий англомовними – *підсумковий* (*summarise*)), знайдені нами в архівах Італії. Ці знахідки були представлені «голим королем» і його командою не лише в Росії, Україні та Білорусі, але й у багатьох інших країнах Європи, Південної Америки, а також у США.

Після 2009 року ні в кого не виникає сумніву, що перші баланси на практиці, як і баланси Луки Пачолі, були сальдові. У всякому разі дотепер на пострадянському просторі ніхто про це не говорив. А вік наших опонентів не свідчить про те, що вони не читали книг Я.В. Соколова.

Сьогодні ніхто не згадує, що ще 7–8 років тому (до сучасного перекладу) усі російські, українські, білоруські й інші російськомовні вчені не сумнівалися, що баланси Пачолі були оборотними. І ніхто не влаштував «мітингів протесту» та не проводив лінгвістичних експертиз.

На наш превеликий жаль, сьогодні з нами немає Ярослава В'ячеславовича Соколова, людини високого наукового інтелекту. З ним у нас не було спільних публікацій. Понад те, наші погляди з деяких питань не збігалися. Найчастіше наші міжміські, а іноді й міжнародні телефонні розмови (незалежно від того, хто їх оплачував) носили характер наукових дискусій, у яких кожна сторона викладала свої аргументи, що не мали підтвердження архівними дослідженнями. І, швидше за все, саме з цієї причини кожен залишався при своїй думці.

Професор Я.В. Соколов був одним з окремих вітчизняних учених, кого знали й визнавали за кордоном. Він взяв на себе досить важливу місію – узгодити в єдину систему, подібну до системи Д.І. Менделєєва, усі постулати подвійного запису. У 2000 році останнє знайшло своє відображення в схемі, яка наведена нами на рис. 2 і взята з монографії «Основи теорії бухгалтерського обліку» [30, с. 244]. Ця книга вважалася еталоном наукової думки. Правда, за кордоном презентацій із цієї теми не було.

Я.В. Соколов писав: «Постулат (лат. *postulatum* – вимога) – положення, яке вважається дійсним доти, доки не буде доведено протилежне»... «Вихідними й основними слід визнати два постулати Луки Пачолі (1494 р.):

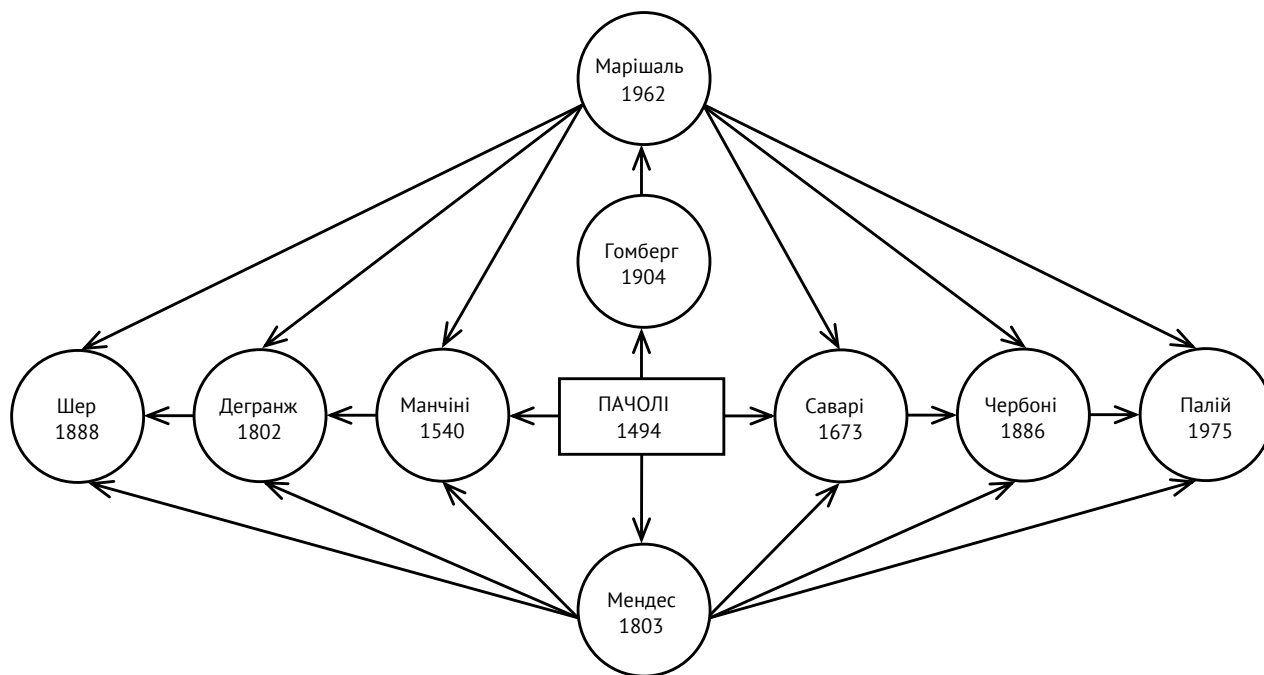

Рис. 2. Розвиток постулатів подвійного запису (за монографією Я.В. Соколова [30, с. 244])

– сума дебетових оборотів завжди тотожна сумі кредитових оборотів тієї ж системи рахунків.

Під оборотом розуміється вартісне вираження всіх записів фактів господарського життя: а) по дебету та б) по кредиту бухгалтерських рахунків;

– сума дебетових сальдо завжди тотожна сумі кредитових сальдо тієї ж системи рахунків.

Під сальдо розуміється різниця між дебетовим і кредитовим оборотом кожного рахунку. Якщо дебетовий оборот більше ніж кредитовий, сальдо вважається дебетовим, якщо навпаки – сальдо визнається кредитовим» [30, с. 243].

Звернемо увагу, що тоді, у 2000 році, авторитет професора Я.В. Соколова був настільки високий, а теоретичний рівень М.І. Кутера та інших (скористаймося узагальнюючою формою, щоб не називати всі імена) так суттєво поступався рівню автора монографії [30], що всі твердження, викладені в книзі, не підлягали сумніву та сприймалися як аксіома, що не вимагає доказу. Про це нещодавно писали й українські вчені, зокрема М.О. Козлова [6, с. 47–56].

Через кілька років, після багаторічної роботи в архівах Італії та нового перекладу трактату Пачолі, а також книги Ж.П. Саварі «Досконалий купець» [78], однак ще за життя Я.В. Соколова, нам вдалося зробити деякі уточнення:

1. Постулат «Сума дебетових оборотів завжди тотожна сумі кредитових оборотів тієї ж системи рахунків» не має жодного стосунку ні до імені Луки Пачолі, ні до його трактату, ні до діючої практики як за двісті років до Пачолі, так і двісті років після.

2. Під оборотом розуміється вартісне вираження наслідків окремого факту господарського життя, яке розноситься в дебет і кредит різних рахунків однієї й тієї ж системи рахунків.

3. Сума всіх показників, відображених методом подвійного запису на одній стороні рахунку, називається сумою оборотів по дебету та сумою оборотів по кредиту рахунку (у системі рахунків Пачолі в суму оборотів включалося початкове сальдо).

4. Відповідно, постулат Пачолі, який належить до оборотів рахунків, звучить так: «Сума оборотів по дебету рахунку дорівнює сумі оборотів по кредиту того ж рахунку» (правило балансу рахунку).

5. Констатація «під сальдо розуміється різниця між дебетовим і кредитовим оборотом кожного рахунку» (навіть з урахуванням уточнень 2 і 3) не є справедливою для російської форми рахунку, оскільки в структурі цього рахунку сума оборотів за будь-якою стороною не включає сальдо початкове. Це положення виправдане тільки для класичного італійського (венеціанського або генуезького) рахунку, який застосовується у всіх країнах світу, крім держав пострадянського простору.

Що стосується постулату Д. Манчіні (1540 р.), то в нашій роботі «Завдання істориків – установлення історичної правди!» [10] показані причини помилок, які закралися в нашу облікову літературу, і наведено справжнє ім'я автора трактату «Quaderno Doppio col suo Giornale, secondo il costume di Venezia» – Доменіко Манцоні [57].

Джироламо Манчіні ж, чиє ім'я помилково використане в текстах, народився в Кортоні, між Сієною і Флоренцією 30 листопада 1832 року.

Батьки (Ніколас Манчіні та Елізабет Грифолі) шляхетного походження. Був відомий як досить освічена, вихована, точніше сказати, шляхетна людина, патріотично налаштована щодо свого рідного краю, а пізніше й до об'єднаної Італії. Політичний діяч, фахівець у питаннях поезії, живопису та культури. Йому належать критичні вислови на адресу Луки Пачолі, звинувачення у включенні в «Божественну пропорцію» трактату вчителя П'єра делла Франческо, про що докладно писав Я.В. Соколов [29, с. 222]. Дж. Манчіні помер у Флоренції 4 лютого 1924 року [10].

По постулату, що носить ім'я Ж.П. Саварі, проведене спеціальне дослідження, засноване на перекладі на російську мову як книги Саварі (1675 р.) [78], так і підручника Франческо Гаратті (1688 р.) [47], на який посилається А.М. Галаган [2, с. 96]. На книгу Галагана, у свою чергу, посилається Я.В. Соколов [29; 30]. Цьому питанню буде присвячена окрема докладна публікація, але наразі можна стверджувати, що постулат, який об'єктивно виник у XVII–XVIII ст.ст., поки не має встановленого автора. Крім того, помітимо, що прагнення «надати всім рекордам (якщо відійти від слів пісні, то постулатам) славетні імена», у бухгалтерській справі властиве, як правило, представникам пострадянського простору й у першу чергу професорові Я.В. Соколову.

У 2001 р. вийшло четверте видання трактату «Про рахунки й записи» за редакцією Я.В. Соколова, яке містило пряме твердження Л.А. Косаревой (Руйс) про пріоритет у праці Пачолі оборотного пробного балансу [27, с. 269–298].

Жоден із сьогоднішніх критиків-лінгвістів не звернув на це уваги, а К.Ю. Циганков, навпаки, безапеляційно стверджував: «Венеціанський баланс, таким чином, містив суми оборотів по кожній сторінці головної книги» ... «Закордонні історики обліку Р. де Рувєр і А. Літлтон помиляються, тому що «вважають, що баланс, описаний у трактаті, є сальдовим» [33, с. 239].

Ні для кого не є секретом, що Ярослав В'ячеславович належав до прихильників оборотного балансу в трактаті Пачолі. Саме із цієї причини в його системі постулатів фундаментальним каменем вважався баланс оборотів усіх рахунків системи. Про це свідчать, наприклад, публікації С.Н. Карельської [4].

Однак, палко бажаючи відтворити істину в історичному аспекті і, як наслідок, у теорії, професор Я.В. Соколов, поза всяким сумнівом, підтримав ідею нового перекладу трактату та відкриття дверей до архівів Італії, куди ніколи не ступала нога російськомовної людини. Понад те,

з метою якомога швидше побачити новий переклад, він самостійно взявся за пошук перекладачів для прямого перекладу зі староіталійської мови.

Споконвічно передбачався переклад на російську мову сучасного (1994 р.) тексту К. Антінорі, тому що на той час на пострадянському просторі (у Бібліотеці академії наук, м. Санкт-Петербург) була тільки одна книга з текстом трактату Луки Пачолі – посмертне друге видання «Суми» (1523 р.) [68]. Щоправда, Ярослав В'ячеславович розповідав, що коли він готував до друку перше радянське видання трактату (1974 р.), йому було надано можливість працювати з оригіналом 1494 року. Сьогодні співробітники бібліотеки розводять руками, стверджуючи, що в архіві немає навіть картки зазначеної книги.

На щастя, у нашому розпорядженні була книга (одна із двохсот, за № 081/200, але тільки одна подібного роду), подарована Карло Антінорі, книга зі справжнім текстом трактату і його перекладом «Luca Pacioli. E la Summa de Arithmetica. Dopo 500 anni dalla stampa della 1a edizione (1494–1994). La vita, le opere, il Trattato XI de computis et scriptures» [35]. Перекладачі нас переконали, що для них немає принципового значення: переклад зі староіталійської чи сучасної італійської мови – все зводилося до ціни питання.

До того ж нам пощастило з консультантом. Щодо цього плідним виявилось багаторічне співробітництво із Джузеппе Галассі, професором університету «Парма», у школі якого тривалий час працював Карло Антінорі. Через Джузеппе була досягнута домовленість, що, коли переклад буде завершений, ми приїдемо до Антінорі на консультацію. На жаль, цьому не судилося здійснитися, тому що у 2006 році великого вченого не стало.

У той час нас із Соколовим хвилювало одне питання: який термін використовувати в перекладі. Можливі були три варіанти:

- «*Dare*» і «*Havere*» (*Avere*) (як у тексті Пачолі);
- «*Dati*» (Повинен дати) і «*Mati*» (Повинен мати) (дослівний переклад, як у Е. Ієгера і Е. Вальденберга);
- «*Дебет*» і «*Кредит*» (як у сучасному обліку і як використовували генуезці в XIV ст., оскільки вели облік латиною, а не діалектом, як усі сусіди).

Вибір зробили на користь останнього варіанта.

Улітку 2009 року книга про Пачолі вийшла друком. Професор Я.В. Соколов радів, напевно, більше за всіх. Про цей момент редактор чотирьох видань трактату мріяв усе життя [25, с. 7–8]. Тепло зустріли вихід книги не тільки в Росії, але й в інших державах. Рецензії на книгу опублікували вчені різних країн, у тому числі й в Україні. Тут не можна не згадати із вдячністю світле ім'я академіка

НАН України М.Г. Чумаченка [31, с. 91–93; 32, с. 91–93].

Тоді ми розуміли, що це тільки початок і вся робота ще попереду. У нас, як і в Джона Джейсбіка, не було сумнівів, що далеко не всі питання вирішені, що будуть зауваження, доопрацювання – і не одне. Але співавтори видання були щасливі, звільнивши самих себе й, відповідно, читачів від оборотного балансу в здобутку Пачолі. До речі, незважаючи на чотири попередні видання трактату, ніхто цю помилку так і не заперечив.

Для подальшої роботи була потрібна література, якої, як відомо, на Заході накопичилося достатньо, а на пострадянському просторі не було взагалі, та архівні дослідження.

Подарунки посипалися в січні 2010 року, коли Джузеппе Галассі подарував книгу Вінченце Джитті «Tratato de' computi e delle scritture. Fru Luca Paciolo» [49], а через деякий час надіслав твір Федеріго Меліса «Storia della Ragioneria» [60], дуже цінний для роботи в архівах, а також оригінал Дж. Джейсбіка «Lucas Pacioli's Treatise reproduced and translated with reproductions, notes and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin and Dafforne» [50], 1914 року видання, і книгу Людовіко Флорі «Trattato del modo di tenere ilk libro doppio domestic col svo esemplare comistodal padre Lodovico Flori» [44].

Перед цим свою книгу «Luca Pacioli. Exposition of Double Entry Bookkeeping Venice 1494» [82] нам подарувала прекрасна людина Базіл Ямі.

Особливий внесок у капіталізацію «голового короля» зробив професор Алан Сангстер, наш партнер по дослідженнях і співавтор, наразі головний редактор журналу «Європейська бухгалтерська освіта». Він приїхав на ювілей професора з Росії не з порожніми руками. Його подарунок складався зі справжніх книг А.Ч. Літлтона «Accounting evolution to 1900» [54] та Енріко Вігано «La tecnica del bilancio di ificazione nell' opera dei primi trattatisti» [81], копії однієї з перших англійських книг Джона Мелліса «A Brief Instruction» [63], копії знаменитої книги А.Ч. Літлтона й Б.С. Ямі «Studies in the History of Accounting» [55], копій понад 30 робіт Раймонда де Рувера, копій усіх публікацій його дружини Флоренц Елдер де Рувер, копій публікацій Армандо Сапори [76; 77], Бендуїла Пенндорфа [69], Едварда Перагалло [70], Джефрі Алана Чі [52; 53], його учня Ф. Сміта «The influence of Amatino Manucci and Luca Pacioli» [79] та багато чого іншого.

Для формування думки по главі 26 дуже допомогли книги П. Крівеллі «Double-Entry Bookkeeping, Fru Luca Pacioli» [41] (другий англо-

мовний переклад, 1924 р.), а також Р.Г. Брауна та К.С. Джонстона «Paciolo on Accounting» [38].

Надіслав свої публікації і пропагандист наших досліджень, професор з Лондона Річард Макве [56]. Француз Жан-Гі Дегоз подарував книгу «Histoire de la comptabilité» [43], а інший не менш популярний французький учений Жак Рішар презентував на ювілей російського вченого оригінал книги Жака Саварі «Le parfait negociant ou instruction generale pour ce qui regarde le commerce ... et l'application des ordonnances chez Louis Billaire...; avec le privilege du ROY» [78].

Таким чином, можна стверджувати, що у дослідників архівів середньовічних книг сформувалася цілком пристойна бібліотека, що дозволяє оцінити внесок попередніх поколінь. Більшість джерел перекладено російською мовою та опубліковано в центральній пресі. До речі, наші опоненти ніколи не згадують, що поняття балансу кожного рахунку (одного з найважливіших постулатів подвійної бухгалтерії) відновлене в російськомовній професійній літературі в наших численних публікаціях, присвячених архівним дослідженням, і наших підручниках [8].

А відповідати нашому опоненту все ж таки мусимо, хоча б заради інтересів «бідних студентів». Наш опонент, очевидно, не дочитав трактат «оригінальною мовою його написання, тобто латиною», якою він, можливо, вільно володіє, і перейшов до англійської мови. Отут йому остаточно не пощастило.

Як впливає з табл. 1, текст трактату Луки Пачолі перекладався на англійську мову ще 4 рази, і щоразу якість перекладу поліпшувалася. Із трьома з них нам вдалося ознайомитися в недалекому минулому при підготовці нової книги «Трактат Луки Пачолі «Про рахунки й записи» і два сторіччя до...».

Нашому опоненту дістався тільки один переклад, найперший, Дж. Джейсбіка. І, справді, наша інтерпретація глави 14 помітно відрізняється від тексту перекладу професора з Денвера. Джейсбік пише: «Upon this depends the obtaining of a trial balance (*bilancio*) of the Ledger. There can not be a **closing** (*saldo*) because there must be as much in credit as there is in debit». (Від цього залежить одержання пробного балансу (*bilancio*) книги. Там не може бути **закриття** (*сальдо*), поки там не **буде** (дослівно – *тому що там має бути*) у кредиті стільки, як є в дебеті).

І далі: «In other words, you shall add together all the debit entries, even if there are ten thousand, on a separate sheet, and then add together in the same way all the credit entries; the totals of the one should be the

ПЕРЕЛІК ПРЯМИХ ПЕРЕКЛАДІВ ТРАКТАТУ ЛУКИ ПАЧОЛІ АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ ЗА ХХ СТ.

Таблиця 1

АВТОР	РІК	КРАЇНА ВИДАННЯ	КОМЕНТАР
1. Дж. Джейсбік (Geijsbeek)	1914	США	авторський
2. П. Кривеллі (P. Crivelli)	1924	Великобританія і США	авторський
3. Р.Г. Браун (Brown), К.С. Джонстон (Johnston)	1963	Великобританія і США	авторський
4. Ж. Кріппс (Cripps)	1993	США	авторський
5. А. Гебсаттел (Gebaattel)	1994	Італія	Б.С. Ямі

same as the totals of the other; otherwise it would show that some mistake has been made in the Ledger. We will speak at length about this when we talk about the way of making the trial balance (*bilancio*)». (Інакше кажучи, ви повинні скласти всі записи по дебету, навіть якщо є десять тисяч, на окремому аркуші, а потім скласти в такий же спосіб усі записи по кредиту; підсумки того й іншого мають бути такими ж; а якщо ні, то це вказуватиме, що в книзі було допущено якусь помилку. Ми докладно поговоримо про це, коли розповідатимемо про те, як зробити пробний баланс (*bilancio*)) [50, с. 47].

Спробуємо зрозуміти переклад того ж фрагмента у Піетро Кривеллі (другий англomовний переклад, 1924 р.): «By this then arises the balancing of the book, thus closing it. The debit must be the same as the credit, that is, summing up all the entries on a separate sheet, all the items that are posted to debit, even if they amount to ten thousand, and then similarly add together all those that are to be found to credit, both must add to the same total otherwise it would show that some error had been made in the Ledger. This we will fully show when we explain the way to make a balance» [41, с. 32–33].

Подивимося переклад: «Тоді із цього впливає балансування книги, тим самим закриваючи її. Дебет має бути такий же, як кредит, тобто, підбиваючи підсумки всіх записів на окремому аркуші, усі елементи якого розміщені в дебеті, навіть якщо їх десять тисяч, а потім так само складаючи разом усі ті позиції, що повинні перебувати в кредиті, обидві суми повинні бути рівними, а якщо ні, то це покажемо, що в книзі мали місце деякі помилки. Це ми повною мірою продемонструємо, коли будемо пояснювати спосіб виготовлення балансу».

Тут бачимо, що вже перше речення П. Кривеллі чітко говорить про баланс книги при її закритті, а не про баланс рахунку. Далі Кривеллі відзначає призначення пробного балансу – пошук помилок. Немає сумнівів, що баланс кожного рахунку не виявляє помилок, а тільки балансує рахунки, виявляючи сальдо до перенесення. На виявлення

помилки спрямований загальний сальдовий баланс усіх рахунків після їхнього закриття.

А тепер познайомимося з думкою великого (це не підлягає сумніву) британського вченого Базіля Ямі, книгу якого ми вивчили однією з перших, але вже після публікації трактату. Разом з відповідями на поставлені нами питання професор Ямі надіслав свою книгу в обмін на нашу.

У тексті перекладу глави 14 нічого не говориться про баланс кожного рахунку, зокрема, він пише: «and in this way all the entries are chained together, in the ledger, in which never shall a debit entry be made which does not have a credit entry, and similarly never shall an entry be made in credit which for the same amount is not entered in debit» (і, таким чином, усі записи ніби сковані разом (зв'язані разом ланцюгом), у книзі, в якій ніколи не буде зроблено запису в дебет, коли відсутній запис по кредиту, і точно так само ніколи не буде зроблений запис у кредит, який на ту ж суму не пройшов у дебеті).

І далі: «And from this the trial balance (*bilancio*) is derived, which is made when the ledger is closed. And so if you add all the debit entries, even if there are ten thousand, on a sheet of paper, and in similar manner all the credit entries, then the one total must be the same as the other; otherwise it shows that there are errors in the ledger, as I will explain fully when describing the trial balance». (І від цього відбувається пробний баланс (*bilancio*), який зроблений, коли книга закрита. Отже, якщо ви складете всі записи по дебету, навіть якщо їх десять тисяч, на аркуші паперу, і аналогічним образом усі записи по кредиту, то один підсумок має бути таким же, як і інший; а якщо ні, то це показує, що є помилки в бухгалтерській книзі, що я поясню докладніше під час опису пробного балансу) [82, с. 56]. Загалом наш переклад 2009 року в цьому пункті нічим не відрізняється від перекладу Ямі.

У пункті 14.2 коментарів британський учений зазначає: «In passing, Pacioli introduces the balance of the ledger (*bilancio*). The context is the statement that

for each entry in the journal there must be two entries in the ledger – the arithmetical core of the double entry system. In Oldcastle's words, partly following Pacioli, the bookkeeper in this way «shall knitte or chaine... together» the entries in the ledger accounts. Moreover, since each journal entry gives rise to a debit entry and a credit entry in the ledger, the bilancio should always be in balance if no errors are made. If, writes Pacioli, one adds together all the debit entries in the ledger on a sheet of paper, and similarly all the credit entries, then the two totals should be equal, even if there are 10 000 entries». (Пачолі так, між іншим (дослівно – *попутно*), представляє баланс бухгалтерської книги (*bilancio*). Переконавання автора в тому, що на кожний запис у журналі має бути два записи в бухгалтерській книзі – арифметичний стрижень системи подвійного запису в бухгалтерському обліку. За словами Олдкасла, частково наслідуючи Пачолі, бухгалтерові саме в такий спосіб «слід зв'язувати... разом» записи на рахунках бухгалтерської книги. Понад те, оскільки кожний запис у журналі породжує дебетовий і кредитовий запис у бухгалтерській книзі, *bilancio* завжди має бути збалансований, якщо не було допущено помилок. Якщо, пише Пачолі, ви складете всі дебетові записи бухгалтерської книги на аркуші паперу й точно так само складете всі записи по кредиту, то два підсумки у вас мають бути рівними, навіть якщо у вас 10 тис. записів) [82, с. 123].

У цьому місці Ямі робить важливу виноску: «*Bilancio*, as used by Pacioli, is in general best translated as «trial balance». He does not use the term to refer to a distinct balance account in the ledger». (*Bilancio*, у тому розумінні, у якому його використовував Пачолі, найкраще можна перекласти як «пробний баланс». Він не використовує однозначно цей термін для балансу рахунку в бухгалтерській книзі) [82, с. 123].

У пункті 14.3 коментаря Ямі розбудовує свої позиції: «It may be noted that the *bilancio* referred to here is a trial balance of *all entries* in the ledger, not a trial balance of *all balances* on the individual accounts in the ledger. In chapter 36, on the other hand, the balance in question seems to be of the more familiar type of *bilancio*, namely a trial balance of account balances (but see paragraph 34.9 below). The balance mentioned in chapter 14 is closer to the *summa summarum* described at the end of chapter 34, save that in chapter 14 the balance of totals is one that is compiled before the ledger accounts have been balanced individually, while the *summa summarum* (considered more fully in chapter 34 below) appears to be compiled after each ledger account has been balanced». (Слід зазначити, що *bilancio* згадувався тут як пробний баланс усіх записів бухгалтерської книги, але не пробний баланс усіх сальдо індивідуальних

рахунків бухгалтерської книги. У главі 36, з іншого боку, розглянуто баланси, здається, з більш відомого типу *bilancio*, а саме пробний баланс сальдо рахунків... Баланс, про який говориться в главі 14, дуже схожий на *summa summarum*, описаний наприкінці глави 34. При цьому важливо пам'ятати, що в главі 14 баланс підсумків – не той баланс, який складається до того, як індивідуальні рахунки балансуються індивідуально, у той час як *summa summarum* (вважається, що більш повно розглянутий нижче в главі 34), очевидно, складений після того, як кожний індивідуальний рахунок був збалансований) [82, с. 123].

Далі професор Ямі шукає підтвердження в автора першої англомовної книги з подвійної бухгалтерії Хуго Олдкасла. Вважається, що його книга «A profitable treatyse called the instrument or boke to learne to knowe the good order of the keyung of thr famouse reconyng, called in latyn, Dare and Habere, and in Englyshe Debitor and Creditor» [66] нагадує книгу Пачолі, хоча існує й думка, що Олдкасл не був знайомий зі здобутком «батька бухгалтерії».

У пункті 14.4 сказано: «Oldcasde's chapter 12 corresponds closely to Pacioli's chapter 14. However, it differs from Pacioli in the passage on «the ballance of your booke [Hedger]». Oldcastle, unlike Pacioli, is referring to a trial balance of the balances on the individual ledger accounts: «...the ballance of your booke, which is made by sالدing of rests, of all the parcels [=accounts] in the Leager». It cannot be determined whether this significant deviation from Pacioli is due to Oldcastle or to Mellis». (Глава 12 у роботі Олдкасла практично повністю відповідає главі 14 у трактаті Пачолі. Однак текст Олдкасла відрізняється від Пачолі там, де йдеться про «баланс вашої книги». Олдкасл, на відміну від Пачолі, говорить про пробний баланс сальдо окремих рахунків бухгалтерської книги: «...баланс вашої книги, який складений шляхом збору *залишків* усіх рахунків бухгалтерської книги». Неможливо сказати однозначно, «завдяки» Олдкаслу чи Меллісу з'явилися такі явні зміни тексту Пачолі» [82, с. 123].

Якщо деякі положення Пачолі сприймаються неоднозначно (наприклад, баланс підсумків або баланс сальдо), то перші англомовні середньовічні інтерпретатори Пачолі в наступному столітті говорили вже однозначно: *баланс сальдо рахунків*.

До речі, що стосується Дж. Джейсбіка, автора першого, можна сказати, сучасного англомовного перекладу трактату, ученого, який припустив наявність у главі 14 викладу балансу кожного рахунку, то його погляд цілком зрозумілий. Джейсбік, освічена людина та фанатик (у гарному розумінні слова) вивчення історії бухгалтерії, прекрасно розумів,

що без балансу кожного рахунку не можна побудувати баланс усіх рахунків: як баланс сальдо, так і баланс підсумків. Не можна вивести сальдо, не підрахувавши підсумки оборотів за кожним рахунком. Із цієї причини він і помістив баланс кожного рахунку в главі 14, хоча зрозуміло, що його місце в наступних десяти главах. Підтвердження підходу Дж. Джейсбіка не виявлено ні в роботах італійського вченого Карло Антінорі, ні в роботах інших італійських авторів.

Ідея настільки захопила Джейсбіка, що в главі 34 він побудував пробний баланс головної книги не по сальдо рахунків, що закриваються, а по сумах оборотів (підсумків) до сальдування рахунку. У сумах його баланс містив рівні підсумки оборотів за всіма рахунками, але ці рівності не мали сенсу, тому що кожний підсумок був уже збалансований, згідно з вимогами глави 14.

Домініко Манцоні пішов далі. Він побудував пробний баланс «*summa summarum*» за рівними підсумками оборотів після сальдування рахунків. У книзі Енріко Вігано [81] наведено чотири сторінки рівних підсумків за кожним рахунком. Аналогічно виглядають загальні підсумки. В останніх перевиданнях [57] Манцоні вилучив цей баланс, зрозумівши його безглуздість. Нами баланс Манцоні наведено у роботі [11].

Тут слід обмовитися, що ми не маємо за мету, опираючись на думку авторитетних учених, вступати в дискусію з особами, які інформовані менше ніж ми. Понад те, уточнення перекладу трактату Пачолі триватиме в рамках наших архівних досліджень.

Баланс «*summa summarum*» мав вертикальну структуру, будувався книжицею, винесенням на окремі аркуші паперу сальдо, перенесених на рахунки в новій головній книзі. Спочатку йшли аркуші дебетових сальдо, а потім кредитових сальдо. Загальний підсумок дебетових сальдо переносився на останній аркуш балансу і записувався під загальним підсумком кредитових сальдо. Фотокопії подібних балансів, виявлені нами на різних підприємствах і в компаніях Франческо Датіні, опубліковані в наших роботах [15; 16]. На рис. 2 наведено монтаж балансу компанії Ф. Датіні в Барселоні (1399 р.).

Пробний сальдовий баланс *bilancio* (точніше, *bilancio del libro*) перебував у головній книзі (далеко не завжди в її кінці). Він мав горизонтальну структуру: кредитові сальдо розміщувалися навпроти дебетових. При цьому кожний запис містив координати рахунку в старій книзі, а також координати рахунку в новій книзі. Такий баланс нагадував звичайний рахунок у головній книзі. Не дивно, що він так і називався – рахунок-баланс. У тих випадках,

Рахунки розділу «Дебітори»

Рахунки розділу «Кредитори»

Рис. 3. Баланс компанії Ф. Датіні в Барселоні, 1399 р. (Prato, AS, D. № 1165/7)¹

¹ О развитии теории, методологии и практики бухгалтерского учета, экономического анализа и финансового контроля в России // Международный научно-практический журнал Учет. Анализ. Аудит. 2014, специальный выпуск, с. 42–43.

Рис. 4. Пробний баланс, побудований за правилом «bilancio del libro» (Prato, AS, D. № 799, с. 142 V–143 R)

коли рахунок-баланс займав більше ніж один розворот, сальдо переносилося на наступний аркуш. Таким чином, і рахунок-баланс, і звичайний рахунок підлягали одній і тій же процедурі – балансуванню. Не виключено, що процедура вирівнювання суми оборотів по дебету і кредиту при закритті рахунків називалася *bilancio*, а сам рахунок-баланс закритої головної книги – «*bilancio del libro*». На рис. 3 наведено фотокопію такого рахунку.

Бесіди з Б.С. Ямі, Е.-Е. Естебаном, А. Сангстером, Гр. Стонером, Р. Макве, О. Гувемлі допомогли зрозуміти дуже багато. Велику користь приносять презентації результатів досліджень на світових, європейських і американських професійних бухгалтерських конгресах, на міжнародних мітингах академії істориків бухгалтерії.

Виникає питання: коли й де буде представлено нову редакцію перекладу трактату? Відповідь одна – у книзі «Трактат Луки Пачолі «Про рахунки і записи» та два сторіччя до...». Перша частина книги міститиме архівні дослідження, присвячені виникненню й розвитку подвійної бухгалтерії, починаючи з XIII ст., від перших записів тосканських купців у Болоньї. Особливе місце буде приділено філії компанії флорентійського купця Джованні Фаролфі у французькому Провансі (1299–1300 рр.) і компанії Перуцці. Дослідження за матеріалами першої компанії близькі до завершення і найближчим часом будуть запропоновані читачам. Окремі положення викладено в монографії [3].

Далі будуть дослідження бухгалтерії містачомуни Генуї (1340 р.). Тут замість балансу використовувався кошторис доходів і видатків. Детально досліджується облік компаній Франческо Датіні в Авіньйоні, Пізі, Барселоні з 1363-го по 1411 рік.

Перші візити в архів мали суто екскурсійний (ознайомлювальний) характер. Щоправда, вже перше знайомство із книгами підприємства Франческо Датіні в Пізі (1383–1386 рр.) дозволило

побачити й зрозуміти (те, що сьогодні зрозуміло всім), що таке баланс рахунку і як переносилося сальдо з рахунку на рахунок у цій або іншій книзі.

А вже під час наступного нашого приїзду в державний архів Прато, щоб простежити зв'язки між показниками облікових книг, що входять до однієї бухгалтерської інформаційної системи, нами було здійснено спробу малювати блок-схеми облікових книг. Коли ж ми отримали дозвіл на фотографування облікових книг, робота з побудови блок-схем набула наукового сенсу.

Щоправда, від початку не завжди було зрозуміло, чим завершиться робота. На нашу думку, спочатку бухгалтери прийшли до необхідності ведення рахунку «Збитки й прибутки», і тільки потім – побудови пробного балансу. Деякі дослідники – до них належав і професор Я.В. Соколов – були переконані, що рахунок «Збитки й прибутки» виділювався з бухгалтерського балансу. Різноманітність раннях практик, заснована на творчій фантазії наших середньовічних колег, творців облікових процедур, не підлягає опису.

Наш напрямок дослідження не будується на емпіричних побудовах, а базується винятково на архівних знахідках.

Повертаючись до першого облікового комплексу, з яким нам довелося працювати, слід зазначити, що в період діяльності підприємства (підприємство Франческо Датіні в Пізі, 1383–1386 рр.) не було побудовано ні пробного балансу, ні рахунку «Збитки й прибутки». Рахунок «Збитки й прибутки» був побудований тільки після 1400 року, заднім числом, у період фізичної ліквідації (вже) компанії, викликаній смертю партнера Манно. У цьому випадку споконвічне дослідження йшло знизу вгору, тобто вивчення інформаційних потоків просувалося від перших записів до останніх, через усі записи.

Уже на другому підприємстві (1386–1392 рр.) рахунок «Збитки й прибутки» формувався під час діяльності, а в третій компанії (1392–1394 рр.) був побудований перший пробний сальдовий баланс в імперії Франческо.

Наявність рахунку «Збитки й прибутки» або пробного балансу (а краще, того й іншого) відкриває широкі перспективи для побудови логічних блок-схем облікового процесу, рухаючись зверху вниз, від вершин (показників балансових статей або рахунку фінансового результату) до кожної елементарної облікової операції. Що дає така побудова?

Нескладно здогадатися, що запропонована методика дослідження прийшла у вивчення історичних

бухгалтерських процесів з алгоритмізації та програмування економічних завдань.

Розглянемо послідовність діяльності відповідних служб:

1. Замовник (користувач послуг обчислювальної служби) надає словесний (або математичний) алгоритм постановки завдання.
2. Представник обчислювальної служби уточнює алгоритм і після цього остаточно погоджує алгоритм із замовником.
3. За погодженим алгоритмом розробляється блок-схема робочої програми.
4. Алгоритм і блок-схема передаються в службу програмування для розробки робочої програми.
5. Розроблена програма налагоджується на робочому (контрольному) прикладі, наданому замовником (погодженому з розробником блок-схеми).
6. Налагоджена програма передається зі служби програмування у службу експлуатації (або безпосередньо замовникові).
7. Технічним персоналом (операторами) або безпосередньо замовником здійснюються розрахунки за даними, наданими замовником.
8. Замовник аналізує результатну інформацію та використовує її для керування.

Одразу виникає питання: що є спільного між постановкою економічних завдань та історичними дослідженнями в області бухгалтерського обліку?

Спробуємо це пояснити на застосованій нами методиці. Потрапляючи в архів, відбору підлягає набір книг, що входить до одного облікового комплексу: головна книга, меморіал, книга приходу та видатку готівки («Entrata e Uscita»), торговельна книга тощо. Таким чином, архів надає нам результатну інформацію (пробний сальдовий баланс і рахунок «Збитки й прибутки»), а також механізм їх формування, зафіксований в облікових книгах.

Як правило, досвідчений постановник завдань, хоч і оформляє проектну документацію, починаючи з опису вихідних даних, фактичне вивчення алгоритму здійснює за результатною інформацією. Розкладаючи кінцеві показники на складові, він досліджує механізм агрегування й опускається до самого входу.

Саме подібний метод вибраний нами при вивченні середньовічних комплексів бухгалтерських книг. Максимальне охоплення показників аналітичним блок-схемним описом мав місце при вивченні книг массарі міста-комуни Генуї (1340 р.) [21–23; 51]. Тут нам вдалося побудувати логіко-аналітичну модель, що погоджує показники Економічного рахунку (кошторису доходів і видатків),

яка містить 7 вершин доходів і 17 ідентифікованих вершин видатків. Побудова велася від доходів до видатків.

Особливість системи збору податків та їх розподілу в Генуї того часу полягала в тому, що містокомуна спочатку витрачало кошти на своєчасну виплату платні клерків, стражників, сміттярів і т.д., на утримання герцога, а тільки потім (наприкінці фінансового року) покривало більшу частину цих видатків за рахунок стягування податків. І лише переорієнтація аналізу моделі на часовий фактор (за часом здійснення господарських операцій), тобто від видатків до доходів, дозволила виявити особливості функціонування фінансового механізму муніципалітету, а найголовніше для нас – розглянути методичне забезпечення ведення облікових операцій у найбільш ранній зі збережених облікових книг, яка велася на дуальних рахунках з паралельно розташованими дебетом і кредитом.

Аналізуючи логіко-аналітичні моделі, побудовані у вигляді блок-схем, у компанії Франческо Датіні в Пізі (1392–1394 рр.), де в головній книзі був побудований перший в імперії знаменитого купця сальдовий баланс «bilancio del libro», нам вдалося виявити унікальний випадок, коли в одній головній книзі знаходились одночасно два рахунки «Збитки та прибутки». Перший був проміжний, щоб довідатися, як ідуть справи в компанії, умовно відкритої на строк 743 дні (з 1 липня 1392 року по 13 липня 1394 року), приблизно після року роботи.

Подібні дослідження в компаніях Датіні в Барселоні, наприклад, за 1393–1395 рр., дозволили констатувати досить унікальну облікову практику, коли в головній книзі перебував сальдовий пробний баланс «bilancio del libro», а на окремих аркушах (книжницею) – баланс «summa summagum». Понад те, другий баланс містить сліди голки і надійшов територіально віддаленому власникові Франческо Датіні поштою. Можна зробити припущення, що перший баланс служив контрольним цілям, а другий – звітністю.

Існує безліч інших прикладів результатів досліджень, отриманих логіко-аналітичним моделюванням, яке слід визнати одним із сучасних методів вивчення історії виникнення та розвитку подвійної бухгалтерії.

Висновки

Роботу присвячено двом важливим напрямкам дослідження історії виникнення й розвитку бухгалтерського обліку в Середньовіччі. Безперечно, не підлягає сумніву доцільність подальшого уточнення перекладу трактату Луки Пачолі «Про рахунки та записи». Розглянуто окремі неточності перекладу трактату на англійську мову. Досить

важливим положенням сучасного перекладу трактату слід визнати затвердження сальдової структури балансу всіх рахунків.

І, звичайно, особливу увагу відведено дослідженню історії бухгалтерії за архівними матеріалами, яке проводилося вперше. Архівні дослідження підтвердили, що ні за часів Пачолі, ні двісті років до нього, ні двісті років після пробні оборотні баланси всіх рахунків не будувалися. У той же час в основі середньовічної бухгалтерії лежав оборотний баланс кожного рахунку, у результаті якого виводилося сальдо до перенесення на новий рахунок у старій або новій книзі та у сальдовий пробний баланс.

У роботі вперше в Україні пропонуються до друку фотокопії реальних середньовічних балансів двох основних форм – «bilancio del libro» і «summa summarium». Перший містився у вигляді звичайного рахунку в головній книзі й не обов'язково в її кінці. Другий баланс формувався на окремих аркушах (книжицею).

Публікація містить методику проведення архівних досліджень, розроблену авторами та застосовувану на практиці. В основі методичного забезпечення архівних досліджень лежить логіко-аналітичне моделювання облікових процесів і процедур, що реконструює середньовічні облікові комплекси.

Автори сподіваються, що запропонований матеріал буде корисний ученим, викладачам, студентам і всім, кому не байдужа історія нашої професії.

Післямова або об'єктивна й суб'єктивна думка

У запропонованому матеріалі, виходячи з багаторічного вивчення архівів середньовічних бухгалтерських книг Генуї, Прато й Флоренції, а також аналізу значного числа добутоків як перекладачів і коментаторів трактату Луки Пачолі, так і дослідників історії бухгалтерії, доведена неспроможність ідеї побудови пробного оборотного балансу в часи написання трактату й за два сторіччя до цього.

Перший і основний доказ – середньовічні бухгалтері досить рідко (майже ніколи) записували на рахунок суму оборотів на слабкій стороні, і часто траплялося, що на рахунках взагалі не записувалися суми оборотів на жодній стороні.

Пачолі в трактаті приділяє належну увагу звіренню Головної книги з Журналом, «залучаючи помічника з голосним голосом». Це, за задумом автора трактату, найбільш правильний спосіб переконатися, що жодна сума не перекручена, двічі (метод подвійного запису) віднесена на потрібні рахунки, жоден запис Журналу не загублений при рознесенні й жоден не продубльовано.

Якби Пачолі хотів за допомогою пробного оборотного балансу виявити всі можливі помилки, він мав би для цього всі передумови при виконанні лише однієї умови.

Рекомендований Пачолі Журнал мав колончатую структуру, і «батькові бухгалтерії» достатньо було підрахувати загальну суму по всьому Журналу. Тоді в 1494 році в теорії обліку був би проголошений постулат рівності підсумку системного запису підсумку хронологічного запису, який з'явився лише на початку XIX ст. і пов'язаний з іменем француза Абрахама Мендеса.

Пачолі цього, як видно з трактату, не робить, а контроль рівності сум оборотів по всій Головній книзі дозволяє перевірити тільки правильність застосування методу подвійного запису (рознесення в дебет і кредит різних рахунків рівновеликих сум). Усі інші помилки залишаються поза полем зору перевіряючого. Понад те, якщо книга повністю перевірена сальдовим балансом, то, природно, має місце дотримання правила пробного балансу кожного рахунку.

Тепер від об'єктивного перейдемо до суб'єктивного.

Назва балансу «summa summarium» уперше з'явилася у Пачолі в 1494 році. Нещодавно нами було виявлено подібний баланс, датований 1395 роком, у компанії знаменитого флорентійського купця Франческо Датіні в Барселоні. Баланс нагадував окрему книжицю з кількох аркушів, заповану в конверт і прошиту голкою, що свідчить про поштове пересилання пакета. Враховуючи, що крім зазначеного балансу в Головній книзі перебував пробний сальдовий (а іншим він не міг бути апіорі), баланс «bilancio del libro», автори схильні стверджувати, що баланс «summa summarium» був копією «bilancio del libro» і в конкретному випадку служив бухгалтерською звітністю, більше того, можливо, найбільш ранньою в історії бухгалтерії.

Авторів багато років хвилюють два положення, що впливають із трактату:

– чому Пачолі назвав баланс, який уперше згадує в главі 14, «summa summarium»?

– що мав на увазі Пачолі, коли стверджував, що венеціанський метод найкращий з усіх?

Напрошується думка, що, можливо, Пачолі прагнув створити більш прогресивний метод ведення бухгалтерії – венеціанський, якого не існувало на практиці того часу. Саме так розумів трактат Пачолі Е. Перагалло, коли пробний баланс «summa summarium» перевіряв рівність оборотів усіх записів, а пробний баланс «bilancio del libro» контролював рівність сум сальдо всіх рахунків по дебету й кредиту. Нагадаємо, якщо це саме так,

то Пачолі або не розумів того, про що пише (для цього твердження достатньо підстав; усі приклади наочно ілюстровані, а приклади балансів взагалі відсутні), або не досяг своєї мети. У тому разі, якщо він прагнув описати існуючу практику, баланс «*summa summarum*» (сума сум) варто було назвати «сума сальдо».

Отже, як кажуть у подібних випадках, вирішення питань породжує нові (у цьому випадку досить старі) питання. Яке ж їх рішення? Ми вже звертали увагу, що автори досліджували найбільш

ранні книги за два сторіччя до Пачолі. Це були облікові комплекси флорентійських купців у Провансі (Франція, 1299–1300 рр.), Авінйоні (Франція, 1363–1411 рр.), Барселоні (1393–1411 рр.), муніципального обліку Генуї (1340–1341 рр.). У всіх випадках нами вивчалися пробні сальдові баланси.

Розвиток бухгалтерського обліку у Венеції виглядав трохи запізнілим. Залишається одне – ретельно вивчити бухгалтерські облікові комплекси Венеції більш пізнього періоду, а саме кінця XV ст. – епохи написання трактату.

1. Бауэр О.О. Мемуары к истории бухгалтерии и памятники священной старины / О.О. Бауэр. М.: Т-во «Печатня С.П. Яковлева», 1911. – 340 с.
2. Галаган А.М. Счетоводство в его историческом развитии. – М.: Госиздат, 1927. – 172 с.
3. Гурская М.М. Методология и методика бухгалтерского учета: генезис и концептуальные основы: монография. – Краснодар: Просвещение-ЮГ. – 2013. – 290 с.
4. Карельская С.Н. Эволюция бухгалтерского баланса // Финансы и бизнес. – 2008. – № 4. – С. 142–153.
5. Кейль К.П. О некоторых древнейших обработках трактата Луки Пачиоло по бухгалтерии. Очерк к истории бухгалтерии: Перевод с немецкого с биографией К.П. Кейля / Кейль К.П.; Пер.: Иванов С.Ф. – Могилев. – 1910. – 216 с.
6. Козлова М.О. Взгляд из Украины на проблемы истории бухгалтерского учета как учебной дисциплины // Международный бухгалтерский учет. – 2013. – № 25. – С. 47–56.
7. Кутер К.М. Труд Л. Пачоли «Сумма арифметики, геометрии, дробей, пропорции и пропорциональности» // Международный бухгалтерский учет. – 2010. – № 13. – С. 64–72.
8. Кутер М.И. Введение в бухгалтерский учет / Учебник: Краснодар: Просвещение-Юг. – 2012. – 512 с.
9. Кутер М.И., Гурская М.М. Естественная форма изначального бухгалтерского баланса // Международный бухгалтерский учет. – 2010. – № 5. – С. 50–59.
10. Кутер М.И., Гурская М.М. Задача историков – установление исторической правды // Международный бухгалтерский учет. – 2014. – № 4. – С. 50–63.
11. Кутер М.И., Гурская М.М. «Тайна» балансов Луки Пачоли. // Международный бухгалтерский учет. – 2013. – № 46. – С. 50–63.
12. Кутер М.И., Гурская М.М., Алейников Д.Н. Первые синтетические балансы – идеология вуалирования учетных данных // Международный бухгалтерский учет. – 2012. – № 38. – С. 56–64.
13. Кутер М.И., Гурская М.М., Алейников Д.Н. Первые синтетические балансы – идеология вуалирования учетных данных (окончание) // Международный бухгалтерский учет. – 2012. – № 39. – С. 57–63.
14. Кутер М.И., Гурская М.М., Алейников Д.Н., Мусазян А.М. Что предшествовало принципу учетного периода // Международный бухгалтерский учет. – 2013. – № 34. – С. 56–63.
15. Кутер М.И., Гурская М.М., Зинченко Е.А. Какую дату считать днем рождения двойной бухгалтерии // Международный бухгалтерский учет. – 2011. – № 48. – С. 34–43.
16. Кутер М.И., Гурская М.М., Зинченко Е.С. Русский след в изучении средневековых балансов // Международный бухгалтерский учет. – 2013. – № 36.
17. Кутер М.И., Гурская М.М., Кузнецов А.В., Кутер К.М. Новый этап изучения истории бухгалтерии в России // Международный бухгалтерский учет. – 2011. – № 4. – С. 49–63.
18. Кутер М.И., Гурская М.М., Кутер К.М. История двойной бухгалтерии: двойная запись // Международный бухгалтерский учет. – 2011. – № 17. – С. 46–55.
19. Кутер М.И., Гурская М.М., Мусазян А.М. Сколько бухгалтерских книг описал Лука Пачоли, и какие книги применяла компания Франческо Датини за 130 лет до трактата // Международный бухгалтерский учет. – 2013. – № 24. – С. 56–64.
20. Кутер М.И., Гурская М.М., Павлиди О.А., Кузнецов А.В. Русское начало в исследовании истории возникновения двойной бухгалтерии // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. – 2010. – № 3. – С. 228–233.
21. Кутер М.И., Гурская М.М., Сидиропуло О.А. Бухгалтерская книга Генуэзской Коммуны за 1340 г.: начальный этап исследования // Международный бухгалтерский учет. – 2011. – № 44. – С. 60–66.
22. Кутер М.И., Гурская М.М., Сидиропуло О.А. Бухгалтерская книга Генуэзской Коммуны за 1340 г.: начальный этап исследования (окончание) // Международный бухгалтерский учет. – 2011. – № 45. – С. 54–59.
23. Кутер М.И., Гурская М.М., Сидиропуло О.А. Бухгалтерская книга Генуэзской коммуны за 1340 г.: новые результаты исследования // Международный бухгалтерский учет. – 2012. – № 36. – С. 54–64.
24. Пачиоло Л. Трактат о счетах и записях / [перевел и дополнил введением, краткой биографией автора и примечаниями Э.Г. Вальденберга]. – СПб. – 1893.
25. Пачоли Л. Трактат о счетах и записях / [под ред. проф. М.И. Кутера]. – М.: Финансы и статистика; Краснодар: Просвещение – Юг. – 2009. – 308 с.
26. Пачоли Л. Трактат о счетах и записях / [под ред. Я.В. Соколова]. – М.: Финансы и статистика. – 1994. – 320 с.
27. Пачоли Л. Трактат о счетах и записях / [под ред. Я.В. Соколова]. – М.: Финансы и статистика. – 2001. – 368 с.
28. Рувер Р. де Как возникла двойная бухгалтерия. – М.: Госфиниздат. – 1958. – 68 с.
29. Соколов Я.В. Бухгалтерский учет: от истоков до наших дней. – М.: Аудит, ЮНИТИ. – 1996. – 638 с.
30. Соколов Я.В. Основы теории бухгалтерского учета. – М.: Финансы и статистика. – 2000. – 496 с.
31. Чумаченко Н.Г. Истоки теории и истории бухгалтерского учета // Экономика. – 2010. – № 10. – С. 91–93.
32. Чумаченко Н.Г. Джерела теорії та історії бухгалтерського обліку // Економіка. – 2010. – № 10. – С. 91–93.
33. Цыганков К.Ю. Очерки истории бухгалтерского учета: происхождение двойной бухгалтерии. – М.: Бухгалтерский учет. – 2004. – 376 с.
34. Alfieri, V. (1911), *La partita doppia applicata alle scritture delle antiche aziende mercantili veneziane*. Roma.
35. Antinori, Carlo (1994), *Luca Pacioli. E la Summa de Arithmetica. Dopo 500 anni dalla stampa della 1a edizione (1494–1994). La vita, le opere, il Trattato XI de computis et scripturis*. Istituto poligrafico e zecca dello stato, Roma.
36. Bariola, P. *Storia della Ragioneria italiana*. Milano (s. a.).
37. Besta, Fabio, *La Ragioneria*, Venice, 1891–1910, Quoted from the Milan edition of 1916.
38. Brown, R.G., Johnston, K.S. (1963), *Pacioli on Accounting*, McGraw-Hill, New York.
39. Arrigo Castellani, *Nuovi testi fiorentini del Dugento e dei primi del Trecento* (2 tomi, Firenze, 1952). The ledger of Giovanni Farolfi & Company, 1299–1300, is transcribed, almost entire, at Tome 2, pp. 708–803.
40. Calzoni, G., Cavazzoni, G. (1994), *Introduction to Tractatus mathematicus ad discipulos perusios*.
41. Crivelli, Pietro (1924), *An Original translation of the Treatise on of Double-Entry Book-keeping by Frater Lucas Pacioli* / Published by The Institute of Book-keeping, LTD, 133, Moorgate, London, E.C.Z.
42. Datini, Francesco di Marco (2010) *The Man The Merchant* / Edited Giampiero Nigro. Firenze, 582 p.
43. Degos, J.G. (1998), *Histoire de la comptabilité*, PUF, Paris.
44. Flori, Lodovico (1677), *23. Trattato del modo di tenere il libro doppio domestico col suo esemplare comistodal padre Lodovico Flori*. Palermo.
45. Esteban Hernandez-Esteve Comments on some obscure or ambiguous points of the Treatise De Computis et Scripturis by Luca Pacioli / *The Accounting Historians Journal*, Vol. 21, № 1, June 1994, pp. 17–80.
46. Esteban, Hernandez-Esteve (1994), *Luca Pacioli: De Las Cuentas Y Las Escrituras. Titulo Noveno, Tratado XI de su Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita*. Venecia, 1494. Estudio introductorio, trduccion y notas por – Esteban Hernandez Esteve. Con una reproduccion fotografica del original. – Editado por Asociacion Espanola de Contabilidad Y Administracion De Empresas (AECA), Madrid.

47. *Garatti, F.* (1688), *Il Divertimento Aritmetico. Con diuerfe notizie di Monete, Pefi, Mifure, ... Esposto Da Francesco Garatti Veneto ... In Venetia.* – 209.
48. *Germani, G.* (1914), *La Ragioneria come scienza moderna.* Torino.
49. *Gitti, V.* (1878), *Tratato de' computi e delle scritture.* Fru Luca Paciolo, Torino.
50. *John B. Geijsbeek* (1914), *Lucas Pacioli's Treatise reproduced and translated with reproductions, notes and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin and Dafforne.* Denver, Colorado, 182 p.
51. *Kuter, Mikhail I., Gurskaya, M.M., Sidiropulo O. A.* (2013), *The Genoese Commune Massari's Ledger of 1340: The First Computer Modeling Experience and Its Results // Journal of Modern Accounting and Auditing, ISSN 1548-6583 February, Vol. 9, No. 2, pp. 212–229.*
52. *Lee, Geoffrey A.* (1973), *The development of Italian bookkeeping 1211–1300; Abacus, 9, pp. 137–155.*
53. *Lee, Geoffrey A.* (1977), *The coming of age of double entry: the Giovanni Farolfi ledger of 1299-1300; The Accounting Historians Journal, pp. 79–95.*
54. *Littleton, A.C.* (1966), *Accounting evolution to 1900.* N.Y.: Russel&Russel, 374 p.
55. *Littleton, A.C., Yamey, B.S.* (1956), *Studies in the History of Accounting, London.*
56. *Macve, R.H.* (1996), *Pacioli's Legacy in T.A. Lee, A.C. Bishop, and R.H. Parker (eds.), Accounting History from the Renaissance to the Present: A Remembrance of Luca Pacioli, New York: Garland, pp. 3–30.*
57. *Manzoni, Domenico* (1540), *Quaderno Doppio col suo Giornale, secondo il costume di Venezia.* Venice.
58. *Marchi, A.* (1911), *La ragioneria nella sua evoluzione storica.* Camerino.
59. *Massa, G.* (1912), *Trattato compete di Ragioneria.* Vol. XII, Milano.
60. *Melis, Federico* (1972), *Documenti per la storia economica dei secoli XIII – XVI.* Firenze.
61. *Melis, Federico* (1950), *Storia della Ragioneria.* Bologna: Cesare Zuffi, 872 p.
62. *Melis, Federico* (1962) *Aspetti della vita economica medievale (studi nell'Archivio Datini di Prato).* Siena.
63. *Mellis, John* (1980) *A brief instruction and maner how to keepe bookes of accmpts ... 1588.* SCOLAR PRESS: London YUSHODO PRESS: Tokyo.
64. *Mondini, E.* (1911), *La teorica italiana personalistica.* «Bibl. di Rag.», Vol. I. Milano.
65. *Nobes, C.* (1995), «Pacioli's Tractatus: A Note on a Mystery and a Review of Some Commentaries». *Accounting, Business and Financial History, Vol. 5, No. 3, pp. 379–384.*
66. *Oldcastle, Hugh* (1543), *A profitable treatyce called the instrument or boke to learne to knowe the good order of the keypyng of thr famouse reconyng, called in latyn, Dare and Habere, and in Englyshe Debitor and Creditor.* London.
67. *Pacioli, Luka* (1494), *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportion-alita.* Venice: Paganino de' Paganini.
68. *Pacioli, L.* (1523), *Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportion-alita, 2nd edition* Toscolano: Paganino de' Paganini.
69. *Penndorf, B.* (1929), *Luka Pacioli – Aus seinem Leben.* Zeitschrift fur Handelswissenschaft und Handelspraxis, Heft 4.
70. *Peragallo, Edward* (1956), *Origin of the Trial Balance // The Accounting Review, Vol. 31, № 3, Jul., pp. 389–394.*
71. *F. Elder de Roover.* *Partnership Accounts in twelfth century Genoa // Littleton A.C., Yamey B.S., Studies in the History of Accounting, London, 1956.*
72. *Roover, R. de* (1956), *The development of accounting prior to Luca Pacioli according to the account-books of Medieval merchants // Littleton A.C., Yamey B.S. Studies in the History of Accounting. L., pp. 114–174.*
73. *Roover, R. de* (1955), *New Perspectives on the History of Accounting // The accounting review. Vol. 30. № 3. Jul.*
74. *Sangster, A.* *The printing of Pacioli's Summa in 1494: how many copies were printed, The Accounting Historians Journal, 2007, Vol. 34, No. 1, pp. 125–146.*
75. *Sangster, A.* (2010), *Using accounting history and Luca Pacioli to put relevance back into the teaching of double entry, Accounting, Business and Financial History. Vol. 20, No. 1, pp. 23–39.*
76. *Sapori, A.* (1932), *I libri degli Alberti del Giudice.* Milano, A. Garzanti Editore.
77. *Sapori, A.* (1934), *I libri di commercio dei Peruzzi, Pubblicazioni della Direzioni degli Studi Medievali 1.* Milan, Fratelli Treves Editoti.
78. *Savary, J.* (1993), *Le parfait négociant ou instruction générale pour ce qui regarde le commerce ... et l'application des ordonnances chez Louis Billaire ... ; avec le privilège du ROY. Reproduction en fac similé de la 1ère édition par Klassiker der Nationalökonomie, Allemagne.*
79. *Smith, Fenny* (2008), *The influence of Amantino Manucci and Luca Pacioli.* BSHM Bulletin, Volume 23, pp. 143–156.
80. *Stoner, G.* *The perseverance of Pacioli's goods inventory accounting system. Accounting History, 2011, Vol. 16, No. 3, pp. 313–329.*
81. *Vigano, Enrico* (1968), *La technica del bilancio di ificazione nell' opera dei primi trattatisti.* Universita Degli Studi di Napoli, Istituto di Ragioneria, Giannini, Napoli, 143 p.
82. *Yamey, Basil S.* (1994), *Luca Pacioli. Exposition of double entry bookkeeping.* (Venice, 1494) / Albrizzi editore, Venice.
83. *Yamey, Basil S.* (1940), *The Functional Development of Double-Entry Bookkeeping, Accounting Research Association, Bulletin No. 7.*
84. *Zerbi, Tommaso* (1952), *Le Origini della partita dopia: Gestioni aziendali e situazioni di mercato nei secoli XIV e XV.* Milan, Marzorati, 520 p.

1. *Bauer, O.O.* (1911), *Memoirs of the history of accounting and sacred monuments of antiquity / O.O. Bauer. M., Association of «printing S.P. Yakovlev», 340 p.*
2. *Galagan, A.M.* (1927), *Accounting in its historical development.* Moscow, State Publishing House, 172 p.
3. *Gurskaya, M.M.* (2013), *Methodology and methods of accounting: genesis and conceptual foundations: monograph.* Krasnodar: Education, SOUTH, 290 p.
4. *Karelskaya, S.N.* (2008), *Balance sheet evolution // Finance and business, № 4, pp. 142–153.*
5. *Keil, K.P.* (1910), *About some ancient treatments treatise by Luca Pacioli treatise by Luca Pacioli of accountancy. Essay on the history of accounting: Translated from the German with the biography of Keil KP / Lane. Ivanov S.F., Mogilev, 216 p.*
6. *Kozlova, M.O.* (2013), *View from Ukraine to the problems of the history of accounting as an academic discipline, International accounting, № 25, pp. 47–56.*
7. *Kuter, K.M.* (2010), *Work L. Pacioli «The sum of arithmetics, geometry, fractions, proportions and proportionality»: audience of readers, International accounting, № 13, pp. 64–72.*
8. *Kuter, M.I.* (2012), *Introduction to Accounting: A Textbook.* Krasnodar, Prosveshenie-Ug, 512 p.
9. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M.* (2010), *The natural shape of the initial balance sheet // International accounting, № 5, pp. 50–59.*
10. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M.* (2014), *The task of historians – the establishment of historical truth, International accounting, № 4, pp. 50–63.*
11. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M.* (2013), «Secret» balances of Luca Pacioli, *International accounting, № 46, pp. 50–63.*
12. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M., Alenikov, D.N.* (2012), *First synthetic balances – the ideology of veiling credentials, International accounting, № 38, pp. 56–64.*
13. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M., Alenikov, D.N.* (2012), *First synthetic balances – the ideology of veiling credentials, International accounting, № 39, pp. 57–63.*
14. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M., Alenikov, D.N., Musaelyan, A.M.* (2013), *What preceded the principle of accounting period, International accounting, № 34, pp. 56–63.*
15. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M., Zinchenko, E.S.* (2011), *Which date to be the birthday of double-entry bookkeeping, International accounting, № 48, pp. 34–43.*
16. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M., Zinchenko, E.S.* (2013), *Russian track in the study's first Medieval balances, International accounting, № 36.*
17. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M., Kuznetsov, A.V., Kuter, K.M.* (2011), *A new stage of studying of accounting history in Russia, International accounting, № 4, pp. 49–63.*
18. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M., Kuter, K.M.* (2011), *The history of double-entry bookkeeping: double entry, International accounting, № 17, pp. 46–55.*
19. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M., Musaelyan, A.M.* (2013), *How many of the books described Luca Pacioli and what books Used the company Francesco Datini 130 years before Treatise, International accounting, № 24, pp. 56–64.*
20. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M., Pavlidi, O.A., Kuznetsov, A.V.* (2010) *Russian origin in the study of the history of the double-entry bookkeeping, Vector science Tolyatti State University, № 3, pp. 228–233.*
21. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M., Sidiropulo, O.A.* (2011), *Ledger Genoese Commune of 1340: the initial phase of the study, International accounting, № 44, pp. 60–66.*
22. *Kuter, M.I., Gurskaya, M.M., Sidiropulo, O.A.* (2011), *Ledger Genoese*

- Commune of 1340: the initial phase of the study (end), International accounting, № 45, pp. 54–59.
23. Kuter, M.I., Gurskaya, M.M., Sidiropulo, O.A. (2012), Ledger Genoese Commune for 1340: New Results, International accounting, № 36, pp. 54–64.
 24. Paciolo, L. (1893), Treatise of reckonings and writings. Translated and added an introduction, a brief biography of the author and notes E.G. Waldenberg, SPb.
 25. Pacioli, L. (2009), Treatise of reckonings and writings. Ed. by prof. M.I. Kuter, Moscow, Finance and Statistics, Krasnodar, Prosveshchenye-Yug, 308 p.
 26. Pacioli, L. (1994), Treatise of reckonings and writings. Ed. by prof. Sokolov Y.V., Moscow, Finance and Statistics, 320 p.
 27. Pacioli, L. (2001), Treatise of reckonings and writings. Ed. by prof. Sokolov Y.V., Moscow, Finance and Statistics, 368 p.
 28. Roover, Raymond de (1996), How did the double-entry bookkeeping. M., Gosfinizdat, 1958, 68 p.
 29. Sokolov, Ya.V. Accounting: from the beginnings to the present: A manual for schools. M., Audit, Unity, 638 p.
 30. Sokolov, Ya.V. (1994), Fundamentals of accounting theory. Moscow, Finance and Statistics, 320 p.
 31. Chumachenko, N.G. (2010), The origins of the theory and history of accounting, Economy, № 10, pp. 91–93.
 32. Chumachenko, N.G. (2010), The origins of the theory and history of accounting, Economy, № 10, pp. 91–93.
 33. Zygankov, K.Y. (2004), Essays on the history of accounting: the origin of double-entry bookkeeping. M., Accounting, 376 p.
 34. Alfieri, V. (1911), La partita doppia applicata alle scritture delle antiche aziende mercantili veneziane. Roma.
 35. Antinori, Carlo (1994), Luca Pacioli. E la Summa de Arithmetica. Dopo 500 anni dalla stampa della 1a edizione (1494–1994). La vita, le opere, il Trattato XI de computis et scripturis. Istituto poligrafico e zecca dello stato, Roma.
 36. Bariola, P. Storia della Ragioneria italiana. Milano (s. a.).
 37. Besta, Fabio, La Ragioneria, Venice, 1891–1910, Quoted from the Milan edition of 1916.
 38. Brown, R.G., Johnston, K.S. (1963), Pacioli on Accounting, McGraw-Hill, New York.
 39. Castellani, Arrigo, Nuovi testi fiorentini del Dugento e dei primi del Trecento (2 tomi, Firenze, 1952). The ledger of Giovanni Farolfi & Company, 1299–1300, is transcribed, almost entire, at Tome 2, pp. 708–803.
 40. Calzoni, G., Cavazzoni, G. (1994), Introduction to Tractatus mathematicus ad discipulos perusios.
 41. Crivelli, Pietro (1924), An Original translation of the Treatise on of Double-Entry Book-keeping by Frater Lucas Pacioli. Published by The Institute of Book-keeping, LTD, 133, Moorgate, London, E.C.Z.
 42. Datini, Francesco di Marco (2010), The Man The Merchant. Edited Giampiero Nigro. Firenze, 582 p.
 43. Degos, J. G. (1998), Histoire de la comptabilité. PUF, Paris.
 44. Flori, Lodovico (1677), 23. Trattato del modo di tenere ilk libro doppio domestic col svo esemplare comistodal padre Lodovico Flori. Palermo.
 45. Esteban, Hernandez-Esteve (1994), Comments on some obscure or ambiguous points of the Treatise De Computis et Scripturis by Luca Pacioli, The Accounting Historians Journal, Vol. 21, № 1, June, pp. 17–80.
 46. Esteban, Hernandez E. (1994), Luca Pacioli: De Las Cuentas Y Las Escrituras. Titulo Noveno, Tratado XI de su Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportionalita. Venecia, 1494. Estudio introductorio, trduccion y notas por – Esteban Hernandez Esteve. Con una reproduccion fotografica del original. – Editado por Asociacion Espanola de Contabilidad Y Administracion De Empresas (AECA), Madrid.
 47. Garatti, F. (1688), Il Divertimento Aritmetico. Con diuerfe notizie di Monete, Pefi, Mifure, ... Esposto Da Francesco Garatti Veneto ... In Venetia, 209.
 48. Germani, G. (1914), La Ragioneria come scienza moderna. Torino.
 49. Gitti, V. (1878), Trattato de' computi e delle scritture. Fru Luca Paciolo, Torino.
 50. Geijsbeek, John B. (1914), Lucas Pacioli's Treatise reproduced and translated with reproductions, notes and abstracts from Manzoni, Pietra, Mainardi, Ympyn, Stevin and Dafforne. Denver, Colorado, 182 p.
 51. Kuter, Mikhail I., Gurskaya, M.M., Sidiropulo O.A. (2013), The Genoese Commune Massari's Ledger of 1340: The First Computer Modeling Experience and Its Results, Journal of Modern Accounting and Auditing, ISSN 1548-6583, February, Vol. 9, No. 2, pp. 212–229.
 52. Lee, Geoffrey A (1973), The development of Italian bookkeeping 1211–1300; Abacus, 9, pp. 137–155.
 53. Lee, Geoffrey A (1977), The coming of age of double entry: the Giovanni Farolfi ledger of 1299–1300; The Accounting Historians Journal, pp. 79–95.
 54. Littleton, A.C. (1966), Accounting evolution to 1900. N.Y., Russel & Russel, 374 p.
 55. Littleton, A.C., Yamey, B.S. (1956), Studies in the History of Accounting, London.
 56. Macve, R.H. (1996), 'Pacioli's Legacy in T.A. Lee, A.C. Bishop, and R.H. Parker (eds.), Accounting History from the Renaissance to the Present: A Remembrance of Luca Pacioli, New York: Garland, pp. 3–30.
 57. Manzoni, Domenico (1540), Quaderno Doppio col suo Giornale, secondo il costume di Venezia. Venice.
 58. Marchi, A. (1911), La ragioneria nella sua evoluzione storica. Camerino.
 59. Massa, G. (1912), Trattato compete di Ragioneria. Vol. XII, Milano.
 60. Melis, Federigo (1972), Documenti per la storia economica dei secoli XIII–XVI. Firenze.
 61. Melis, Federigo (1950), Storia della Ragioneria. Bologna: Cesare Zuffi, 872 p.
 62. Melis, Federigo (1962), Aspetti della vita economica medievale (studi nell'Archivio Datini di Prato), Siena.
 63. Mellis, John. A (1980), briefe instruction and maner how to keepe bookes of accompts ... 1588. London, SCOLAR PRESS, Tokyo, YUSHODO PRESS.
 64. Mondini, E. (1911), La teorica italiana personalistica «Bibl. di Rag.», Vol. I. Milano.
 65. Nobes, C. (1995), «Pacioli's Tractatus: A Note on a Mystery and a Review of Some Commentaries», Accounting, Business and Financial History, Vol. 5, No. 3, pp. 379–384.
 66. Oldcastle, Hugh (1543), A profitable treatyce called the instrument or boke to learne to knowe the good order of the kepynge of thr famouse reconynge, called in latyn, Dare and Habere, and in Englyshe Debitor and Creditor. London.
 67. Pacioli, Luka (1494), Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportion-alita. Venice, Paganino de' Paganini.
 68. Pacioli, L. (1523), Summa de Arithmetica, Geometria, Proportioni et Proportion-alita, 2nd edition. Toscolano, Paganino de' Paganini.
 69. Penndorf, B. (1929), Luka Pacioli – Aus seinem Leben, Zeitschrift fur Handelswissenschaft und Handelspraxis, Heft 4.
 70. Peragallo, Edward (1956), Origin of the Trial Balance, The Accounting Review, Vol. 31, № 3, Jul., pp. 389–394.
 71. Roover, F. Elder de (1956), Partnership Accounts in twelfth century Genoa. Littleton A.C., Yamey B.S., Studies in the History of Accounting, London.
 72. Roover, R. de (1956), The development of accounting prior to Luca Pacioli according to the account-books of Medieval merchants. Littleton A.C., Yamey B.S. Studies in the History of Accounting, London, pp. 114–174.
 73. Roover, R. de (1955), New Perspectives on the History of Accounting, The accounting review, Vol. 30, № 3, Jul.
 74. Sangster, A. (2007), The printing of Pacioli's Summa in 1494: how many copies were printed, The Accounting Historians Journal, Vol. 34, No. 1, pp. 125–146.
 75. Sangster, A. (2010), Using accounting history and Luca Pacioli to put relevance back into the teaching of double entry, Accounting, Business and Financial History, Vol. 20, No. 1, pp. 23–39.
 76. Saporì, A. (1932), I libri degli Alberti del Giudice. Milano, A. Garzanti Editore.
 77. Saporì, A. (1934), I libri di commercio dei Peruzzi, Pubblicazioni della Direzioni degli Studi Medievali 1. Milan, Fratelli Treves Editoti.
 78. Savary, J. (1993), Le parfait négociant ou instruction générale pour ce qui regarde le commerce ... et l'application des ordonnances chez Louis Billaire... ; avec le privilège du ROY. (Reproduction en fac similé de la 1ère édition par Klassiker der Nationalökonomie, Allemagne).
 79. Smith, Fenny (2008), The influence of Amatino Manucci and Luca Pacioli. BSHM Bulletin, Volume 23, pp. 143–156.
 80. Stoner, G. (2011), The perseverance of Pacioli's goods inventory accounting system, Accounting History, Vol. 16, No. 3, pp. 313–329.
 81. Vigano, Enrico (1968), La tecnica del bilancio di ificazione nell' opera dei primi trattatisti. Universita Degli Studi di Napoli, Istituto di Ragioneria, Giannini, Napoli, 143 p.
 82. Basil, S. Yamey (1994), Luca Pacioli. Exposition of double entry book-keeping. (Venice, 1494), Albrizzi editore, Venice.
 83. Basil, S. Yamey (1940), The Functional Development of Double-Entry Bookkeeping, Accounting Research Association, Bulletin No. 7.
 84. Zerbi, Tommaso (1952), Le Origini della partita dopia: Gestioni aziendali e situazioni di mercato nei secoli XIV e XV. Milan, Marzorati, 520 p.